

Frauhammer Krisztina

„A régi rend már felmondta a szolgálatot...”

Kérdések a női lét körül az államszocializmus időszakának katolikus sajtójában*

Évek óta vizsgálom a 19. század végén és a 20. század első felében megjelent női lelkeségi irodalmat, vallásos olvasmány- és sajtókínálatot, hogy szövegeiket és az abban közvetített elképzeléseket felhasználva megrajzoljam a korabeli magyarországi katolikus egyház képviselőinek nőkről kialakított elképzeléseit.¹ Többször megfogalmaztam azt a véleményemet, hogy az említett korszakban megfigyelhető volt az egyház képviselői részéről egy határozott és intenzív odafordulás a nők felé. Ez mind a pasztorációban, mind pedig a nőkről folytatott egyházi diskurzusban tetten érhető volt. Ezzel párhuzamosan maguk a nők is sokkal aktívabban kapcsolódtak be az egyház életébe a számtalan kegyességi társulaton, szociális egyesületen és újonnan alapított szerzetesrenden keresztül.² Mindezekkel összefüggésben sokszor és sokat beszéltek és írtak a nőről, szerepeiről és az ideális katolikus női modellről. Ha tágítani kívánjuk e kutatások időhatárait, azt tapasztaljuk, hogy az 1945 utáni évtizedekben a források gazdagsága jelentősen elapadt, hiszen az államszocializmus éveiben minimálisra szűkültek a katolikus egyháznak azok a terei, ahol elképzeléseit artikulálni tudta hívei felé. Az egyesületeket, a szerzetesrendeket feloszlatták, az egyházi oktatást államosították, az egyházi könyv- és lapkiadókat megszüntették.³

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

¹ FRAUHAMMER, 2014; FRAUHAMMER, 2015a; FRAUHAMMER, 2015b; FRAUHAMMER, 2016; FRAUHAMMER, 2017; FRAUHAMMER, 2019.

² A nemzetközi diskurzusokban a vallás feminizálódásának elmélete tárgyalja részletesen ezt a kérdéskört. Ennek középpontjában az a vélekedés áll, hogy a nők fokozott szerepvállalása az egyházi nyilvánosságban, illetve annak a lehetősége értelmezhető a nők egyházon belüli helyzetének és szerepének felértékelődéseként. Többen vitatják ezt és a felértékelődést viszonylagosnak tekintik, hiszen az egyházi életnek csak egy bizonyos területére volt igaz, és mértéke eltérő volt az egyes felekezetek esetében. Sok tekintetben fennmaradt ugyanis a férfiak és nők közötti egyenlőtlenség. Az elméletnek gazdag szakirodalma van, amelyről jó áttekintést nyújt: SOHN-KRONTHALER, 2016.

³ 1945-ig két fővárosi és több vidéki napilap, 18 hetilap, 25 havi, illetve időszakos folyóirat szolgálta ki a híveket. A közel 1500 vallási alapon szervezett egyesületnek, illetve csoportnak tagja volt a katolikusok jelentős része; a nagykorú tagok száma meghaladta az 1 milliót. 1950-ben a szerzetesrendek feloszlásakor 454 női zárda működött az országban, melyben 8956 apáca élt. Bővebben lásd: TOMKA, 2005. 22.

E folyamatokkal párhuzamosan a nőket is jelentősen érintő társadalmi átalakulások zajlottak, ahogy arra az 1954-es a bécsi katolikus lelkipásztori konferencián elhangzott kijelentés is utal: „*A nők ma már nem csupán »nemi alanyok«, akiket el lehet venni feleségül.*”⁴ A tudományos tanácskozást az a felismerés hívta életre, hogy a lelkipásztorokat komoly kihívás elé állította az a mélyreható lélektani és társadalmi változás,⁵ amely a 20. század derekán a nőket érintette: a munkavállaló és egyben háztartást vezető nő problémái, az egyenjogúságon alapuló házasság kérdése, a családi élet átalakulása.

Európa keleti blokkjában, ahol a nyugatitól eltérő, más típusú fejlődés jellemezte a nők helyzetét,⁶ e változások irányát és lehetőségeit a szocialista tervgazdaság céljai és emancipációeszménye határozták meg. Természetesen ezek mentén is felszínre kerültek olyan új problémák, amelyek a női életvilágokat alapvetően befolyásolták. Az 1950-es évektől egyre erősebben jelentkező, és a női híveket is komolyan érintő szociokulturális és aktuálpolitikai kontextusok (a nők kényszerű munkába állítása és kettős teherviselésük, az abortuszok és a válások számának növekedése, a fogamzásgátlás népszerűvé válása) megváltozása, elkerülhetetlenné tették, hogy az egyházi vezetők is véleményt nyilvánítsanak. Helyzetüket nehezítette, hogy a mélyreható változásokat hozó államszocialista időszak eszményeivel nehezen volt összeegyeztethető az évszázados hagyományokra épülő egyházi tanítás. Kétszeresen is terhelt szituációban kellett tehát a klérusnak képviselnie álláspontját.

Fontos mérföldkő volt e tekintetben a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965), amelynek pápai megnyilatkozásai friss szellemiséget és az eddiginél jóval nagyobb nyitottságot eredményeztek. Ez ösztönzést jelentett a magyar teológusoknak, hogy a sajtó nyilvánosságán keresztül is bátrabban merjenek számot vetni a szocialista társadalom kihívásaival.⁷ A zsinati események fontos állomása volt az 1964-es, a Magyar Népköztársaság és Vatikán közötti megállapodás is, amely helyreállította a két fél közötti diplomáciai kapcsolatokat, és egy konszolidáltabb viszonyt eredményezett (ún. új keleti politika).⁸ A korszak legnagyobb vitát kavarázó kérdéséről, a *Humanae Vitae* enciklikában fókuszba kerülő születésszabályozásról már ebben a légkörben zajlottak Magyarországon is a viták.

A következőkben az 1945 és 1989 közötti katolikus sajtó írásait felhasználva mutatom be az itt vázolt dilemmák kapcsán születő véleményeket. Arra keresem a választ, hogy a magyar katolikus egyház miként reagált az államszocialista időszak női élethelyzeteket érintő kérdéseire. Hol és mennyiben kellett korábbi

⁴ BUDAI, 1954. 76.

⁵ BUDAI, 1954. 76.

⁶ Magyarországot szinte teljesen érintetlenül hagyták az 1970-es évek feminista mozgalmi. Mindössze egy feminista színezetű megmozdulásról tudunk. Ez az 1973-ra tervezett, az addigi (1956-ban meghozott) születésszabályozáshoz való hozzáférést megszigorító minisztertanácsi határozat és az ellene szervezett petíció-akció volt. Kezdeményezői diáklányok voltak (Körösi Zsuzsa, Veres Júlia és Márkus Piroška), ám az 1553 aláíró is jelzi, hogy egy valódi kollektív akción volt szó, melyet sok ellenzéki értelmiségi is támogatott. (KÖRÖSI, 2019. 1–22; KÖRÖSI, 2020. 99–133.)

⁷ GÁRDONYI, 2007. 119.

⁸ Az 1964-es megegyezés létrejöttének körülményeiről bővebben lásd: SZABÓ, 2005. 28–49.

álláspontján változtatnia, illetve a korszak politikai légkörében milyen lehetőségei voltak nézeteinek megfogalmazására?

Kutatásaim elsődleges forrásbázisát a korszak meghatározó hazai katolikus lapjai adták: az *Új Ember*, melyet százezres nagyságrendben nyomtattak. Mellette az inkább az értelmiséget, a klérust megszólító *Vigília*, *Teológia*, valamint a Rómában megjelenő, a külhoni magyarságot megszólító *Katolikus Szemle* írásaiból válogattam. Az egyház 1945 utáni minimálisra szűkült lehetőségei és keretei között gyakorlatilag ezek az időszaki kiadványok jelentették a magyar nyelvű katolikus sajtót.⁹ Amikor írásaikat elemzem, nem a katolikus egyházhoz kapcsolódó teológiai tételeket kívánom bemutatni. Sokkal inkább azokat a diskurzusokat szeretném középpontba helyezni, amelyek a teológusok és a katolikus értelmiség tagjai között zajlottak, illetve amelyekkel az újságot olvasó hívő találkozhatott, és esetlegesen hatással lehettek gondolkodására és mentalitására.

Katolikus sajtó szellemi blokád alatt

Jóllehet a valóság egészét lefedő, teljes kép nem rajzolható meg pusztán a sajtóban megjelent írások felhasználásával, mégis irányadónak tekintem a forrásként bevont lapokat. Különösen a tárgyalt korszak sajátosságai miatt, hiszen a totális szellemi blokád alá fogott magyar egyház életét¹⁰ ezek a sajtótermékek és a nehéz körülmények között kiadott könyvek szolgálták ki. Ezek a nyomtatott időszaki kiadványok voltak azok a legfőbb fórumok, amelyeken keresztül a katolikus értelmiség és a teológusok megszólalhattak és kifejezhették a szélesebb olvasóközönség előtt is álláspontjukat.

A korszak legismertebb, a hívők számára is leginkább hozzáférhető katolikus hetilapja az *Új Ember* volt. Eredendően a püspöki kar szervezete, az Actio Catholica indította útjára 1945-ben. Mindvégig önálló finanszírozású újság volt, ám voltak időszakok, amikor az állam és egyház közötti, olykor erősen kielezett harcban kellett a lapot szerkeszteni és kiadni, ami komoly kihívást jelentett.¹¹ Előfizetők révén, plébániákon, templomok előtt vagy sekrestyékben árulták; csak kis része került ki utcai árusító helyekre, főként a szocializmus utolsó időszakában. Első számai 25,000 példányszámban készültek, de hamar elérték a 100,000 kiadást. A Rákosi-korszakban lecsökkentették megjelenését 14,000 példányra, ekkor még

⁹ Ez az 1945 előtti több mint félszáz folyóirathoz képest drasztikus visszaesést jelentett. A felsorolt sajtótermékek mellett a *Kereszt*, majd *Katolikus Szó* (1950–1956–1990) címmel működő békepapi mozgalom lapját említhetjük még. Az emigrációban élő egyházi értelmiségnek szintén voltak sajtóorgánumai. Ausztriában jelent meg a *Magyar Papi Egység* (1957–1968) negyedéves folyóirat, amely 1969 után *Szolgalat* néven a zsinati eszmékre és a keresztény lelkiségre összpontosító új profillal jelentkezett, 1991 óta *Távolok* néven olvasható. (ANDRÁS, 1997. 234.)

¹⁰ ANDRÁS, 1997. 234.

¹¹ A Rákosi diktatúra éveiben a lap kettős cenzúra alatt állt, ugyanis az egyház is vigyázott arra, hogy olyan cikkek ne jelenjenek meg, amelyek az egyház érdekeit sértik, azonban az Állami Egyházügyi Hivatalban is be kellett mutatni az írásokat. (JAVORNICZKY, 2021. 191.)

az előfizetőket sem lehetett kielégíteni.¹² A nehéz átmeneti időszak után fokozatosan visszaállt a százezres kiadási szám, és a szerkesztőknek sikerült egy konzolidált viszonyt kialakítania az államapparátussal. A munkatársak megtanultak a sorok között írni, az olvasók pedig megértették, hogy bizonyos cikkek a hatalom követelésére kerülnek be a lapba, s megtalálták és megfejtették a látszólag jámbor írásokba kódolt üzeneteket.¹³

A hazai katolikus sajtó kínálat másik legismertebb lapja az 1935-ben alapított *Vigília* volt, amely 1944-es beszüntetése után, 1946-ban indult újra. A havilap a virrasztó szerepét vállalta a korszakban,¹⁴ jelentős volt a korabeli katolikus gondolkodás számára. Kortárs kérdésekkel, kultúrával és irodalommal foglalkozott, és egyike volt azon kevés katolikus hangoknak, amelyeket nem tiltottak be, és bizonyos fokú függetlenséget tudott fenntartani. Főszerkesztői között volt Sík Sándor költő, műfordító, irodalomtörténész (1946–1969) és Rónay György költő (1969–1978), akik az elnémított „polgári” írók számára is menedéket és életlehetőséget adtak írásaik közlésével. Így a *Vigília* a katolikus körökön túl is hírnevet szerzett irodalmi színvonalának köszönhetően.

A harmadik jelentős katolikus időszaki kiadvány a negyedévente megjelenő hit-tudományi folyóirat, a *Teológia* volt, amely 1967-től, tehát már a Vatikáni Zsinatot követő megújulásnak köszönhetően jelent meg. Ez sem volt teljesen újkeletű termék, elődjének tekinthető az 1849–1930 között megjelenő *Religió* és az 1934–1944 között kiadott *Theológia*. Ahogy címe is utal rá, ez a lap elsősorban teológiai szaklapként működött, kifejezetten hangsúlyozva a II. Vatikáni Zsinat szellemiségét. Az 1967-es első szám előszavából az is kiderül, hogy elsősorban a Hittudományi Akadémia és Főiskolák tanáraihoz, a lekipásztorkodó papokhoz szólt, de a laikusokhoz is eljutott.¹⁵ A lapban Gárdonyi Máté egyháztörténész szerint kirajzolódtott egy hazai, a korabeli viszonyokhoz szabott középutas teológiai kísérlet, amely egyszerre maradt hitelesen katolikus, ugyanakkor figyelembe vette a szocialista Magyarország egyházi realitásait is.¹⁶

Negyedik felhasznált forrásunk a *Katolikus Szemle*, amely 1887-ben indult és egészen 1944-es betiltásáig a katolikus értelmiségiek legjelentősebb hazai katolikus

¹² Amikor mesterségesen, drasztikusan leszállították a példányszámot, néhány hónapig rutinszerűen juttatták el a hívekhez a lapot. Ez azt jelentette, hogy az *Új Ember* egy bizonyos példányszámát, amit a templomban terjesztettek, először elküldték a dunántúli megyékben lévő plébániákra. A plébános azt kiosztotta, illetve a hívek megvették, 3–4 nap alatt kiolvasták, azután visszavitték a plébániára, a plébános összegyűjtötte, és a következő héten újra elküldték, például a Tiszántúlra. Tehát ugyanazt a lapot kétszer adták el, hogy biztosítsák a lap olvasását. Az állam rájött erre, és betiltotta ezt az akciót, hiszen a célja az volt, hogy lehetetlenné tegyék, hogy sokan olvashassák a lapot. (JAVORNICZKY, 2021. 198.)

¹³ KIPKE, 2005. 6.

¹⁴ N. N., [é. n.].

¹⁵ N. N., 1967. 3–4.

¹⁶ „Magyarországon alig jelentkezett a zsinat utáni teológiát világegyházi szinten jellemző progresszív-konzervatív feszültség. [...] Magyarországon egy középutas álláspont érvényesült.” A korszak legjelentősebb Hittudományi Akadémiához tartozó teológusai (Gál Ferenc, Nyíri Tamás, Szennay András) képviselték ezt az irányt. Ők egyben a *Teológia* szerkesztői gárdáját is vezették. Mellettük a békepapi mozgalom és Bulányi György Bokor Mozgalma munkálkodott még a magyar teológia színterén. (GÁRDONYI, 2007. 121–122.)

havi lapja volt; a legjelesebb egyházi írók publikáltak benne. 1949-ben Rómában indították újra, hogy a római magyar katolikus diaszpóra lapjaként magyar nyelven ápolja a külföldre szakadt magyarság keresztény szellemiségét. E formában 1990-ig jelentek meg számai. Nívós írógárdája szintén rendszeres elemzéseket jelentetett meg a hazai egyházi helyzetről. A lapot az országba az 1960-as, 1970-es évekig hivatalosan nem lehetett behozni, gyakran már a határon vagy a postán elkobozták, ennek ellenére feltehetően egy szűk értelmiségi réteghez bizonyára eljutottak írásai.

Négy olyan sajtóorgánumról van tehát szó, melyek véleménynyilvánítási fórumot és tájékozódási lehetőséget biztosítottak az államszocializmus évtizedeiben is a hazai laikus hívők, a lelkipásztorok, a hívő értelmiség és tudós társadalom képviselőinek. Szerzőik között számos, a nyugati teológiai véleményeket is ismerő, kritikát megfogalmazni is merő hazai teológus és katolikus értelmiségi nevét, köztük nőket is megtaláljuk.¹⁷

Kérdések a női lét körül: munkavállalás és anyaság

„Az »államszocializmus« időszaka kétségtelenül drámai változásokat hozott a társadalmi nemi politikában és a társadalmi nemi viszonylatokban [...]. A nők gyűjtőpontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig »nem dolgozó« csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe.” – olvashatjuk Susan Zimmermann elemzésében.¹⁸ A női munkaerő mozgósítása különösen érzékenyen érintette az egyház képviselőit, hiszen az 1945 előtti modelljének sarokpontjait a férjnek engedelmes feleség, a házioltár papnőjeként szolgáló anya és a példaadó háziasszony hármasa jelentette. Ez az ideál már az I. világháború óta sok dilemmát okozott katolikus körökben is, hiszen az átalakuló gazdasági, társadalmi viszonyok között egyre kevésbé volt tartható. A II. világháborút követően pedig egyenesen elkerülhetetlen volt feladása. Nagyon sok családban volt férvfivesztés, így a nőknek sokszor kényszerűen munkába kellett állniuk. A társadalomban jelentkező nőtöbblet szintén a munkavállalás felé terelte a nőket. Az 1950-es évektől az államszocializmus foglalkoztatáspolitikai intézkedései hatására még inkább erősödött a nők fizetett munkába állítása, ami újabb növekedést eredményezett a dolgozó nők számában.¹⁹ Az *Új Ember* cikkei (már 1949-től) aggódva számoltak be a nők kimerültségéről, a gyermekvállalási kedv visszaeséséről, a női vetélések számának emelkedéséről. Hangsúlyos bírálatként jelent meg a családi élet meglazulása,

¹⁷ E lapok újságírói gárdája a tárgyalt korszakban főként férfiakból állt. A világi és szerzetesi papi közösségek tagjaiból, a keresztény értelmiségiek köréből kerültek ki. Ugyanakkor mindegyik lapban fel-felbukkantak olyan női szerzők, akiknek írásaiban hangsúlyosabban is megjelentek a nőket érintő kérdéseket. Így a Szociális Missziótársulathoz tartozó Halász Alexandra, aki 1952-ig az *Új Ember* szerkesztőségi titkárnője is volt, de írásai 1957-ig a *Vigíliában* is megjelentek. Az 1970-es évek végétől feltűnt a *Teológiában* és a *Vigíliában* is publikáló Széll Margit, a *Teológiában* Bozóky Éva, Muntág Ildikó, az *Új Emberben* pedig Galántai Mária.

¹⁸ ZIMMERMANN, 2012.

¹⁹ Palasik Mária kimutatásai alapján a 20 munkásnál többet foglalkoztató gyárakban Magyarországon 1946-ban 73,200 fő dolgozott. 1953 december 31-re ez a szám már 371,000 főre emelkedett. (PALASIK, 2005. 78.)

a válások egyre növekvő száma, a nők kettős terhelése, egyszóval a nő metafizikai hivatását,²⁰ az anyaságot ért csorbák.

„Az anyának, feleségnek a családban van a helye. Elsőrangú hivatása az, hogy gyermekeit nevelje a családi fészket széppé, meleggé varázsolja. Helyeselni kell mindannak lényegét, amit a női emancipáció elért. Nem tartjuk indokoltnak, hogy legyenek pályák, amelyeket elzárnak a nők elől. Érvényesülhessen minden nő tehetsége és képessége szerint, de természetellenes helyzetbe hozni nem szabad. Ha egyik oldalon férfimunkát, kenyérkereső foglalkozást várunk a nőtől s ugyanakkor megterheljük az otthon gondjaival, a feleség, az anya munkájával is, akkor nem jobbulást, hanem rosszabbodást hozunk a helyzetébe, csak más eszközökkel.”²¹

A cikk szerzője egyértelműen rámutatott arra, hogy a kormány intézkedései, illetve a férfimunkát végző munkásnő képe a családjáért otthon tevékenykedő anya ideálja ellen hatottak. Schadt Mária kutatásai²² számos adattal alátámasztják ezt az aggodalmat, hiszen 1949 és 1953 között valóban történt egy nagyobb volumenű növekedés a női munkavállalók számában. Ők részben a parasztságból elvándorolt népegségből, részben az addig háztartásban tevékenykedő nőkből kerültek ki. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a „propaganda által közvetített dolgozó nők és a statisztikai adatok alapján feltárt társadalmi gyakorlat között nagy az eltérés”.²³ A valóságban a növekvő statisztikai adatok mögött nem feltétlenül a traktoros, bányász- és lakatosnőket kell keresnünk, sokkal inkább a feminizálódó foglalkozásokban önálló keresőkkel váló nőket.²⁴ A „férfias” munkakörökben megjelenő nőket azért állították példaképül,²⁵ mert ezáltal kívánták az egyenlőség látszatát megteremteni. A valóságban azonban a nők inkább a gazdasági kényszer hatására vállaltak munkát, hiszen az alacsony munkabérek miatt a családok megélhetéséhez szükség volt mindkét fél jövedelmére (két kereső – egy családi jövedelem modell).²⁶ Ez jelentősen megnehezítette a munkahelyi és a családban elvégzendő feladatok párhuzamos ellátását.

„A házimunka és a keresőtevékenység összehangolását az is akadályozta, hogy a problémákat a nőknek egyedül kellett (volna) megoldaniuk, mivel a tradicionális férfiszerepek eközben alig változtak. A kettős teherviselés a női egyenlőség megvalósítását kizárólag a társadalmi munkamegosztásban való egyforma részvételre szűkítő ideológia szükségszerű következménye volt.”²⁷

²⁰ FEHÉR, 1946. 4.

²¹ N. N., 1949a. 2.

²² SCHADT, 2003. 40–67.

²³ SCHADT, 2003. 43.

²⁴ SCHADT, 2003. 55.

²⁵ „Magyarországon a szocialista időszak hivatalos diskurzusának propaganda jelszava volt, hogy a hatalom – a nők egyenjogúságát hirdetve – feltétel nélkül támogatja a nők munkába állását.” Főleg az 1950-es években előszeretettel mutogatták a lányokat férfias foglalkozásokban, főként traktoroslányként. 1948-tól országos munkaversenyeket is hirdettek, amelyben a nők is nagy szerepet kaptak. Míg azonban 1950-re az ipari termelésben dolgozók egyharmada nő volt, addig a kitüntettek között számarányuk csak 20% volt. (TÓTH, 2008. 270.)

²⁶ ZIMMERMANN, 2012.

²⁷ SCHADT, 2005. 68.

Az *Új Ember* is foglalkozott a témával: „Egyetlen kivezető út a válságból: adják vissza az anyát a családnak.”²⁸ Ehhez tisztességes fizetést követelt a férjeknek, hogy így az anyák és feleségek otthon maradhassanak. Az állami propaganda és a gazdasági intézkedések azonban továbbra is inkább a munka felé terelték a nőket. Az 1950-es évek magyarországi propagandájában a traktorosnők szimbolizálták a férfival a „munka frontján” teljesen egyenrangú női nemet.²⁹ Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy az *Új Ember* az 1950-es, 1960-as években női szentek életútjának bemutatásával próbálta ellensúlyozni a szocialista nőideált. A hetilap hasábjain rendszeresen közöltek cikkeket a Szent Családról, Szent Mónika, Szent Margit, Szent Erzsébet, Szent Franciska, Szent Teréz, Boldog Gizella és Ilona, Szent Anna és Szent Klára életútjáról.

Egyre világosabbá vált azonban, hogy a korábban piedesztálra állított, szinte szakralizált, az anya-feleség-háziasszony hármásából építkező eszménykép és a hozzárendelt toposzok az adott társadalmi és politikai szituációban gyakorlatilag már ideálként sem voltak vállalhatóak. A Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* nyíltan hangot is adott ennek, egy progresszívebb irányt képviselve. A nők munkavállalása kapcsán nem pusztán annak hátrányaira, hanem lélektani jelentőségére is rámutatott. Azzal érvelt, hogy a nők alapvető igénye, hogy háztartásukon kívül is végezzenek valamiféle tevékenységet.

„A nőt ma már nem lehet visszarendelni és beszorítani a családi körbe. A férfi és nő viszonyában beállott és még folyamatban lévő változások olyan tények, amelyeket katolikus körök és a papság nem mindig hajlandók figyelembe venni. Sokan szeretnék a nőkérdést ma is elmúlt idők egyoldalú társadalmi rendje és felfogása szerint megítélni s ezzel csak megnehezítik a jövőbe vezető utat.”³⁰

Ezzel az elképzeléssel a nők személyisége és önmegvalósítás létjogosultsága kapott elismerést. Míg azonban a haladóbb, nyugatias szemléletű katolikus lap cikke a nők és a férfiak egyenlő önmegvalósítási lehetőségei okán támogatta a női munkavállalást, addig a marxista ideológiára épülő államszocializmus képviselői az emancipáció köntösébe bújtatott gazdasági kényszerből.

A fizetett munkavállalásba való bekapcsolódás sok változást hozott tehát a hazai nők életében – bizonyos esetben vélhetően akár az önmegvalósítás új lehetőségeit is, ám társadalmi-nemi egyenjogúságot aligha.³¹ Halász Alexandra 1957-es, a *Vigíliában* megjelent írása jól rámutat az egyre több fórumon hangoztatott problémára:

„A napi munka fáradságával hazaérkező anya ideges és türelmetlen. Otthon százféle teendő várja. De várják elsősorban gyermekei, akik az egész napot édesanyjuk nélkül töltötték. Az apa is fáradtan, talán kedvetlenül figyeli, amint felesége hajszolt munkával igyekszik otthoni teendőit elvégezni.”³²

²⁸ HALÁSZ, 1948a. 8.

²⁹ TÓTH, 2008. 275.

³⁰ BUDAI, 1954. 76.

³¹ ZIMMERMANN, 2012.

³² HALÁSZ, 1957. 310.

Nem pusztán a katolikus sajtó újságírói ismerték fel ezeket a nehézségeket. A nők munkába állásával egyidejűleg változatlanul a nő feladata maradt a gyermeknevelés és a házimunka. „Ebben az állítólagos emancipációban nem merült fel a nő és férfi közötti otthoni munkamegosztás még lehetőség, elképzelés szintjén sem.”³³

A nőre nehezedő kettős terhelés szinte természetesnek számított, hiszen a pártállamban a nőket az ipari termeléshez való hozzájárulásuk által határozták meg, nem a házimunkájuk által. Talán ezért is érdemelnek különös figyelmet azok az írások, amelyben a katolikus lapok szerzői – óvatos kritikával – egy újfajta házastársi együttműködés szükségessége mellett foglalnak állást. A *Katolikus Szemlé*ben már 1954-ben arról olvashatunk, hogy

„[...] a férfi óvakodjék a patriarkális rendszer emlegetésétől. Ez a régi rend már felmondta a szolgálatot. Elég példa bizonyítja, hogy a régi rendszeren alapuló házasságok gyakran kevésbé vannak rendben, mint a modern, egyenjogúságon alapuló házasságok, ahol az asszony is dolgozik. [...] legalább az otthon legyen kettőjük közös műve, amit együtt építenek.”³⁴

Igaz csak 12 évvel később, de hasonló elgondolást fogalmazott meg az *Új Ember* egy 1966-os, szinte a teljes címodalt betöltő, *Mennyire vasárnap az asszonyok vasárnapja?* című cikke.³⁵ A szerző, statisztikai adatokkal alátámasztva ír arról, hogy a női emancipáció 100 éves küzdelme után végre erre a kérdésre is figyelmet kellene fordítani. A KSH adatai és *A nap 24 órája* című kiadványa alapján rámutat arra, hogy a kereső nők vasárnapjából átlag 8 órát tesz ki a háztartás és a gyermekek ellátásának munkája, valamint az esetleges kereső tevékenység, egy óra pihenés napközben, s így 3,3 órára zsugorodik a vasárnapi tényleges, aktívan töltött szabadidő.³⁶ Megoldásként a szerző a dolgozó nőket támogató szociálpolitikai intézkedéseket sürgetett. Azt javasolta, hogy a háztartásban végzett munkát a köztudat a munkamegosztás szerves részének, társadalmilag szükséges munkának ismerje el. Ugyancsak e köré a gondolat köré épült az 1975-ös *Új Ember*ben megjelentett nőnap i lelki tükör is. Írója kérdések hosszú sorával szólította fel a férfiakat:

„Lelkiismeret vizsgálatot kell tartanunk. Meg kell kérdeznem magamtól és az olvasótól: tudom-e és magatartásomban érvényesítem-e azt a kinyilatkoztatott igazságot, hogy Isten az embert férfinak és nőnek teremtette? (Tehát a nőt is embernek!) Tudom-e, hogy félelme vagyok, ha férfiegyéniséget nem egyensúlyozzák ki azok az értékek, melyeket a nők valósítanak meg a világban? Miért tiszteltem a nőket? [...] Arányos részt vállaltam-e a háztartási munkákból, a gyermekek neveléséből, beleértve a leckeírások segítségét, mosást, mosogatást, vasalást? [...] Még mindig azt tartom, hogy az asszony engedelmeskedjék? Tudtam-e teljesíteni női főnököm munkahelyi utasításait lesajnáló megjegyzés nélkül?”³⁷

³³ ANTONI, 2015. Továbbá a teljesség igénye nélkül: ADAMIK, 2012. 150–173., különösen 152; SCHADT, 2005. 68–70; SCHADT, 2005. 156–158; ZIMMERMANN, 2012.

³⁴ BUDAI, 1954. 76.

³⁵ SZIGETI, 1966. 1.

³⁶ SZIGETI, 1966. 1.

³⁷ ROSDY, 1975. 1.

Míg az 1966-os tanulmány tényleges szociálpolitikai megoldási javaslatokat sürgetett, addig a férfi lelkitükör az egyén habitusát meghatározó keresztény lelkiiségre kívánt hatni. A keresztény figyelő szeretet valláserkölcsi tanítására hívta fel a figyelmet, felmutatva egy katolikus utat is.

A nők helyzetének könnyítése az államszocialista döntéshozók számára is kiemelt feladat volt. Az 1960-as években megkezdett átfogó népesedés- és családpolitika igyekezett enyhíteni a nők leterheltségén különféle, a meg nem fizetett tevékenységek kiváltására irányuló intézkedésekkel (bölcsődei, óvodai férőhelyek számának növelése, üzemi étkezdék, munkatakarékos háztartási eszközök gyártása, családi pótlék kiterjesztése, gyermekgondozási segély bevezetése stb.).³⁸ „A hetvenes évek elejére kialakult az az elképzelés, hogy a technika és a termelés rohamos fejlődésével, a nőknek otthon és a gyárban is egyre kevesebbet kell majd dolgozni, így mindenkinek, a nőknek is több idejük lesz magukkal és a családjukkal foglalkozni ezáltal a szülések száma nőni fog.”³⁹ Csakhogy ezek az erőfeszítések nem tudtak lépést tartani a fizetett alkalmazásra lépő nők áradatával. A Nyugaton megjelenő, nyílt kritikának helyt adó *Katolikus Szemle* 1972. évi 2. számában *Újabb demográfiai hullámvölgy* címmel arról olvashatunk, hogy 1949 és 1969 között a kereső nők száma 74%-kal emelkedett a korábban a háztartásban dolgozó nők keresőmunkába lépésével. Így a kormányzat eddig bevezetett szociálpolitikai intézkedései ugyan nem voltak feleslegesek, de a nyújtott segélyek színvonala és jellege a helyzet bizonyossága szerint nem elégséges ahhoz, hogy biztosítsa a születések számának állandó és fokozatos emelkedését. A cikkben a külhoni katolikusok lapjában megszólaló kemény hangú bíráló további, halasztást nem tűrő, átfogó és tervszerű népesedéspolitikai intézkedést sürgetett Magyarországon.⁴⁰ A kormányzatot határozottan elítélő írás súlyos vádakkal illette az 1956-os abortusztörvényt is, amely vélekedése szerint szintén jelentősen közrejátszott a demográfiai hullámvölgy kialakulásában.

Kérdések a női lét körül: az abortusz

A terhességmegszakítás szabályozásának a kérdése már a 20. század elejétől jelen volt a hazai jogi, orvosi – majd a két világháború közti időszakból – a politikai közbeszédben is. A II. világháború után, a szovjet hadsereg által 1944–45 telén elkövetett tömeges nemi erőszak miatt „a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 14-től (X/2.–1945. BNB) tisztiorvosi engedéllyel egészségügyi intézményben ingyenesen elvégezhetővé tette az abortuszt”.⁴¹ A közvetlen minisztériumi utasításon kívül azonban egyéb szabályozás nem történt, ami bizonytalanságokat szült. Emellett a háborút követő évek szociális nehézségei is fokozták a feszültségeket, tovább nehezítve az eltérő vélemények összehangolását.⁴² A katolikus sajtó újságírói sem maradtak szótlannak. Az *Új Ember*ben már 1946-ban egy olyan svéd dokumentumfilmről jelent meg

³⁸ VISONTAI-SZABÓ, 2012. 222.

³⁹ VISONTAI-SZABÓ, 2012. 223.

⁴⁰ K. Z., 1972. 169–172.

⁴¹ PETŐ-SVÉGEL, 2021. 54. A háborúban elkövetett nemi erőszakról monografikus igénnyel írt: PETŐ, 2018.

⁴² PETŐ-SVÉGEL, 2021. 55.

elítélő hangú tudósítás, amelyben nehéz élethelyzetbe került, abortuszon átesett nők élettörténeteit mutatták be. A kritika arra kívánt rámutatni, hogy jöllehet, az abortuszok mögött sok esetben a nők kiszolgáltatottsága áll (iskolából, munkahelyről való kirúgás félelme, a családok rossz anyagi helyzete), mégis e kérdésben a „természetfölötti érveknek” kell elsőbbséget élvezniük.⁴³ Azaz az élet adásának és elvételének joga egyedül Istent illeti meg. Ez volt az érvényes katolikus álláspont. Érthető tehát az a felháborodott reakció, amellyel Kézai Béla az *Új Ember* 1947. augusztus 31-i számában, drámai című írásban (*A világháború vérveszteségével veteszkik a magzatgyilkolás áldozatainak évi száma*) kommentálta a szegedi szociáldemokrata *Hétfői Újság* tudósítását. A cikk egy 1947-es, a Népjóléti Minisztériumban a témában rendezett ankétról tudósított, ahol vezető politikusok, orvosok és szociológusok vitatták meg a terhességmegszakítás kérdését.⁴⁴ A tudósítás szerint a résztvevők bíralták a születésszabályozás dogmatikus valláserkölcsei motívumokon alapuló tiltását, mondván, ez épp ott kedvez leginkább a kuruzslók tevékenységének, ahol a vallási dogmák is a leghatározottabbak: a falusi asszonyok körében.⁴⁵ Ezzel szemben az ankét résztvevői a szovjet, megengedőbb modell⁴⁶ javasolták követni: „Ott a nagy gazdasági tervek megvalósítása idején nem akarták munkájuk félbeszakítására kényszeríteni a dolgozó nőket, ezért engedélyezték a születésszabályozást, de azután ezt az engedélyt azonnal visszavonták, amint a körülmények megváltoztak.”⁴⁷ A szociáldemokraták vélekedésével a makói Orvosok Szabad Szakszervezeti csoportjának állásfoglalását állította szembe a szerző. Az orvosok határozata a művi vetélésről mint az emberélet szándékos „elpusztításáról” beszélt. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy szükség lenne bizonyos, az anyákat és a családokat segítő egészségügyi és szociális intézkedésre. Kézai fontosnak tartotta külön is hangsúlyozni, hogy jöllehet a határozatot világi személyek fogalmazták meg, mégis teljes mértékben egyezik a katolikus véleménnyel.⁴⁸ Kézai cikkét megelőzően és utána is sorra jelentek meg az *Új Ember*ben a hasonló hangvételű írások, amelyek élesen bíralták az abortusz tervezett szabályozását, és helyette a családok segítségét (a férj megfelelő jövedelme, családi pótlék bevezetése, óvodák, bölcsődék létesítése, otthontermelés) követelték.⁴⁹

A népesedéspolitikai intézkedések azonban elmaradtak, közben pedig erőltetett menetben zajlott az iparosodás, nőtt az elszegényedés, és egyre kevesebb gyermek

⁴³ N. N., 1946. 10.

⁴⁴ KÉZAI, 1947. 7–8.

⁴⁵ KÉZAI, 1947. 7–8.

⁴⁶ „Szovjetunió volt az első ország, ahol a forradalmat követően, 1920-ban legalizálták és ingyenessé tették a művi terhességmegszakítást, és ezzel a kiépülő állami egészségügyi rendszerben csökkent a női halálazások száma is. 1936-tól azonban az extenzív iparosítás munkaerőigénye és a népesség fokozott sztálinista ellenőrzése miatt az abortuszt betiltották.” (PETŐ-SVÉGEL, 2021. 55.)

⁴⁷ KÉZAI, 1947. 7–8.

⁴⁸ KÉZAI, 1947. 7–8. A Pető Andrea-Svégel Fanni szerzőpáros 1945 utáni hazai születésszabályozásról írott cikkének párhuzamos adatát érdemes itt említeni. A cikk az 1956-os liberalizáció kapcsán a balassagyarmati „külön utas megoldást” említi. Háttérben a balassagyarmati orvosok antikommunista érveket felsorakoztató állásfoglalása állt, amelynek hatására „a város népesedéspolitikai okokból megadja a jogot a kezelőorvos számára, hogy megtagadhassa az abortusz elvégzését.” (PETŐ-SVÉGEL, 2021. 58.)

⁴⁹ HALÁSZ, 1948b. 3; N. N., 1949b. 3; K. Gy., 1950. 1.

született. Az abortusz így szükségszerűen a szocializmus ellenségeinek bűnös tevékenységévé, visszaszorítása pedig politikai és rendőri kérdéssé vált. Így vezethették be a Ratkó Anna népjóléti, majd egészségügyi miniszter nevével fémjelzett – ám valójában az egészségügyi államigazgatási apparátus és a szülész-nőgyógyász szakma által is jócskán formált – új szabályozást, amely jelentősen korlátozta az abortuszhoz való hozzáférést. A köztudatban ún. Ratkó-korszakként rögzült, 1952-től 1953-ig tartó időszak intézkedései értelmében a művi terhességmegszakításról egy bizottságnak kellett döntenie. Emellett szigorították az orvosok és bábák bejelentési kötelezettségeit és az illegális abortőrök ellen bevetették a rendvédelmi szerveket.⁵⁰ A „népszaporító hadjárat” és a hozzá kapcsolódó felvilágosító és nevelő munka azonban nem tudta megfordítani a népesedési tendenciákat, így Magyarország – csakúgy, mint Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia –, a Szovjetunió példáját követte, és 1956-ban liberalizálta az abortuszt.⁵¹ A Ratkó-korszak szigorú korlátozásának teljes feloldása hatalmas felháborodást okozott egyházi körökben. Az *Új Ember* főoldalán hozta a püspöki kar egészségügyi körlevélét a terhességmegszakításról, jelezve a kérdés súlyát és az egyház radikális elutasítását. „Mi tehát kiáltunk és kérünk, halljátok meg szavunkat.”⁵² A nyílt levélben amellet foglaltak állást a katolikus egyház képviselői, hogy a terhesség megszakítása semmilyen esetben (szociális okok, az anya egészsége) nem megengedhető. Bűn, amely Isten törvényébe és az élethez való jogba ütközik, és ezért egyházi kiközösítéssel jár, emellett káros a nő egészségére. A körlevélben kérték a híveket arra is, hogy „októberi ájtosságait arra a célra ajánlják fel, [...] hogy kövessétek tanításunkat, amely nem a miénk, hanem Istenünké, Urunké, Az Úr Jézusé. Amen.”⁵³ Az *Új Ember*hez hasonlóan a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* is erősen bírálta az 1956-os abortusztörvényt:

„A megdöbbentő híradások, amelyek a hazai kommunista helytartóknak a nemzet erkölcsi épsége és jövője elleni merényletéről szólnak, világszerte visszhangot keltettek és a felháborodás és aggodalom érzéseit váltották ki a menekült magyarság körében. A humanum érzékével rendelkező embernek csak megvető ítéllete lehet olyan törekvésre, amely az abortus intézményesítésével és a fogamzásgátlás hivatalos propagálásával szándékosan rothasztja a nemzet életgyökerét.”⁵⁴

Az egyháznak ez az álláspontja és az abortusz liberális szabályozásához kapcsolódó kemény kritikája az egész vizsgált korszak alatt változatlan maradt. 1960 után 63 cikkben, rövid tudósításban, olvasói levélben olvashatunk az abortusztól, határsáról, vagy annak helytelen szabályozásáról. Ezekben gyakran megjelenő panasz az abortuszok kétségbeejtően magas száma és ennek népesedéspolitikai hatása, az abortuszbizottságok nem megfelelő működése, a helytelen szabályozás mentálitásra gyakorolt hatása. Számos rövid tudósítást is közölt a lap külföldi abortuszellenes állásfoglalásokról, szerveződésekről. Az abortuszok háttérben lévő szociális

⁵⁰ PETŐ-SVÉGEL, 2021. 55–58.

⁵¹ KUZMA-MARKOWSKA-IGNACIUK, 2020. 241.

⁵² *Magyar Püspöki Kar*, 1956. 1.

⁵³ *Magyar Püspöki Kar*, 1956. 1.

⁵⁴ *Hites*, 1958. 154; 154–156.

problémákról azonban csak időnként, akkor is apró utalásokban, finom, óvatos bírálatokban esett szó. A nyíltabb és erősebb hangvételű kritikákat a hazai politikai környezettől teljesen szabadon és függetlenül működő *Katolikus Szemle* vállal(hat)ta fel. A lap szerzői több, statisztikai adattal részletesen alátámasztott elemzésben hívták fel a figyelmet a nőket és a gyermekvállalást segítő intézkedések hiányosságaira (családvédelmi alap, családi pótlék, gyyes, gyed emelése, óvoda, bölcsődék elégtelen száma), és határozottan elítélték az erőltetve bevezetett iparosítást, melyben nők ezreinek kellett munkavállalóvá válnia.⁵⁵

A népesedési földcsuszamlást előidéző abortuszok számának csökkentésére egyfajta „kompromisszumként” 1973-ban a kommunista vezetés bürokratikus akadályokat állított az abortuszok engedélyezése elé,⁵⁶ ám már a határozat megszületése előtt aláírásgyűjtés indult a tervezet ellen az értelmiség körében.⁵⁷ Ugyanebben az évben a kormány átfogó reformokat is bevezetett. A családjogi, egészségügyi, társadalombiztosítási, munkajogi és lakásügyi intézkedések célja a házassulók és a házastársak egymás és gyermekeik iránti felelősségének erősítése, valamint a társadalommal szembeni felelősségük fokozása volt.⁵⁸ A *Katolikus Szemle* „jelentős lépés jó irányba” címszóval üdvözölte az intézkedéseket, ám kifogásolta, hogy azokat elsősorban a politikai érdekek vezérelték.⁵⁹ A cikk szerzőjének véleménye szerint az intézkedések új alapot teremthettek volna ahhoz, hogy a népesedéspolitikai mentén meginduljon az állam és az egyház között egy valláserkölcsi alapokra helyezett együttműködés. Ám ennek a feltételei 1974-ben még nem voltak adottak. Sőt, Nyíri Tamásnak a „magyar teológia”⁶⁰ nagyhirű tudósának egy 1989-ben (ugyancsak a *Katolikus Szemlében*) írt kemény hangú értékelése arra utal, hogy a helyzet 15 év elteltével sem változott.

„Nincs igazi házassági tanácsadási szervezet: sem állami, sem egyházi. Az emberi és orvosi felelőtlenség, a tudatlanság és közömbösség, a megfelelő módszerek nem ismerése következtében patakokban ömlik a vér. [...] Az iparosodás, az urbanizáció s a tradicionális értékrend több évtizeden át tartó kíméletlen rombolása megakasztotta és meggátolta a szocializálódás folyamatát, amely régebben főként vallási és erkölcsi értékek továbbadásában állt.”⁶¹

A filozófus, teológus véleménye jól rámutat azokra a problémákra, amelyek gátjaivá váltak annak, hogy a vizsgált korszakban csökkenjen az abortuszok száma.

⁵⁵ Így például kiemelhetjük Kovács Zoltán írásait a *Katolikus Szemléből*. (KOVÁCS, 1963. 244–259; 1964. 86–88; 1972a. 236–254; 1972b. 169–172.)

⁵⁶ A rendelet megszüntetve az anya kizárólagos rendelkezését a magzat sorsa felett, az abortuszt ún. medico-szociális indokkal engedélyezte. Ehhez azonban egy kérvényt kellett benyújtani, az ekkor létrehozott szakbizottságokhoz, melyek a jogszabályban meghatározott feltételek teljesülése esetén engedélyezték a terhesség művi megszakítását. (*Magyar Közlöny*, 1973. 776; TÓTH, 2018.)

⁵⁷ KÖRÖSI, 2019. 1–22; KÖRÖSI, 2020. 99–133.

⁵⁸ VISONTAI-SZABÓ, 2012. 225.

⁵⁹ KOVÁCS, 1974. 97.

⁶⁰ GÁRDONYI, 2007. 117–119.

⁶¹ NYÍRI, 1989. 154–156.

Kritikájában a problémák megoldatlanságának felelősségét kiterjesztette az egyházi intézményekre is. Valóban, szervezett katolikus tanácsadásról, katolikus orvosi szövetkezetekről vajmi keveset lehetett olvasni a bemutatott lapok hasábjain. Ez bizonyára nem jelenti e területek teljes hiányát a hazai katolikus közbeszédben és intézményrendszerben, de meglepte nem kapott kézzelfogható sajtóvilvánosságot.⁶²

Kérdések a női lét körül: a fogamzásgátlás

Míg a morális és fizikai nemzetgyilkosságként⁶³ aposztrofált magyar abortuszhelyzet megítélésében osztozott a hazai és külhoni katolikus közvélemény – és a vizsgált lapok szerzői is –, addig a fogamzásgátlás kérdésében figyelemreméltó nézetkülönbségek alakultak ki. Ennek hátterében a 20. századi egyházi tanítás vitákkal terhelt kialakulása és a katolikus közvélemény megosztottsága állt, ezért a helyzet megértéséhez itt szükséges egy rövid történeti kitérőt tennünk.

A 20. század közepéig az általánosan elfogadott keresztény álláspont szerint az életadás biológiai folyamatába való mesterséges beavatkozás erkölcsileg elítélendő volt.⁶⁴ Ennek a biológiai ismeretek hiányossága, valamint a nemzés aktusának az eredeti bűn átszármazásával való kapcsolata (szent ágostoni felfogás) adott más tényezők mellett hathatós támaszt.⁶⁵ Amikor azonban a II. világháborút, majd a kommunista hatalomátvételt követően megindult hazánkban az erőltetett iparosodás és nők sokasága vált munkavállalóvá – ezzel szociális problémák sokaságát tetézve –, a sokgyermekes családmodell hagyománya kezdett erejéből veszíteni. Globális szinten viszont épp a Föld népességének gyors növekedésétől tartottak. Mindezek mellett a tudomány és a technika haladása rohamosan bővítette a biológiai ismereteket is. E tényezők együttes hatására a katolikus közvélekedésben is egyre kínzóbbá és megosztóbbá vált az ágostoni tétel betartása.⁶⁶ E folyamatokkal párhuzamosan a házaselet lelki és erkölcsi értelmezésében is mélyreható változás állt be. Egyre elfogadottabbá vált az erkölcsteológiai diskurzusokban is az a nézet, hogy szükséges a házastársi szeretet nemi kifejezésének és a termékenység kérdésének az elválasztása. Ezt egészségi kérdések, népesedési problémák, gazdasági nehézségek és a pszichológiai szükségszerűség is indokolta.⁶⁷ Ám a hivatalos egyházi körökben egyedül az időszakos önmegtartóztatás módszerét tartották elfogadhatónak.

⁶² Míg Magyarországon szinte teljesen feldolgozatlan az államszocialista rendszer egyházi, illetve állami családtervezési modelljének, intézményeinek a története, addig a lengyel helyzetről már olvasható alapos áttekintés: KUZMA-MARKOWSKA-IGNACIUK, 2020. 240–266.

⁶³ HITES, 1958. 154; 154–156.

⁶⁴ Az erről szóló tanítás XI. Pius pápa az 1930-as *Casti Connubii* című, a keresztény házasságról szóló enciklikájának második *Támadások a gyermek ellen* címet viselő fejezetében olvasható. Az enciklika szövege itt elérhető: <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=123#N9> (Utolsó letöltés: 2022. április 5.)

⁶⁵ SOMFAL, 1975. 38.

⁶⁶ SOMFAL, 1975. 39.

⁶⁷ SOMFAL, 1975. 41.

A következő lépést az abortuszt elkerülhetővé tévő első fogamzásgátló tablettá megjelenése jelentette, amit Magyarországon 1967-től (igaz kezdetben szigorú előírások mellett) lehetett felírni.⁶⁸ Egyre sürgetőbbé vált tehát, hogy az egyház új, mindezekhez a körülményekhez igazodó állásfoglalást fogalmazzon meg hívei számára. A II. Vatikáni Zsinat is programjára tűzte a kérdést, jóllehet a heves viták miatt a végső nyilatkozat kiadására a zsinat alatt már nem került sor. Az évekig elhúzódozó döntéshozatal során sok katolikus azt remélte, hogy a pápa állásfoglalása majd egy liberálisabb szemléletet fog támogatni a családtervezés ügyében.⁶⁹ Az új iránymutatás végül az 1968-ban kiadott *Humanae Vitae* enciklikában jelent meg, nagy vihart kavarva mind a klérus, mind pedig a laikus hívek körében. A nemi aktusban kifejeződő házastársi szeretet és termékenység egyenlő súlyának megítélésében egyetértés alakult ki, ám a termékenység szabályozása tekintetében a bizottság négyévnnyi munka után sem tudott azonos álláspontra jutni. Két, egymással szöges ellentétben álló vélemény alakult ki, amelyek közül végül csak a konzervatív kisebbség érvei kerültek be az 1968-as enciklikába.⁷⁰ Így „azonban az Egyház véleménye a pápai körlevél után is megosztott maradt. Míg a konzervatív vélemény csak az időszakos önmegtartóztatást fogadja el, mások, és minden túlzás nélkül mondhatjuk, a nyugati világ katolikusainak a többsége, a mesterséges eszközök használatában nem a termékenység teljes kizárását, hanem a fogamzás felelős korlátozásának elfogadható eszközét látja.” – olvashatjuk Somfai Béla 1975-ös, a *Katolikus Szemlében* megjelent cikkében.⁷¹

Ahogy cikkében a jezsuita szerző is utalt rá, az enciklika komoly nyilvános vitákat eredményezett az egyházon belül, és ez a hazai katolikus sajtóban is nyomon követhető volt. Mind a *Teológia*, mind a *Vigília*, mind az *Új Ember* több írásban foglalkozott a kérdéssel. Szerepet játszott ebben az is, hogy a *Humanae Vitae* kiadása egy olyan korszakban történt, amikor a magyar állam népesedési gondokkal küzdött, így a vita egyfajta *modus vivendi* is teremtett a kommunista párttal való párbeszédhez.⁷²

A *Vigília* már 1968 novemberében közzétette az enciklika teljes szövegét, majd némi hallgatás után a következő évben két elemzést is közreadott annak tartalmáról. Mindkettőből egyértelműen kiderül, hogy a folyóirat a belső egyházi kritikások – azaz a liberálisabb többségi vélemény – oldalán állt.⁷³ Az elsőben egy

⁶⁸ Az Infecundin nevű tablettá jelentős előrelépés volt a fogamzásgátlás történetében. Az első alkalommal valóban a nő kezébe helyezte a döntés lehetőségét a gyermekvállalás ügyében, így fontos emancipációs lépés volt. (Vö. TÓTH, 2017.) Európában és Amerikában már az 1960-as évek elejétől megjelentek az antibébi tabletták. A születésszabályozás története szempontjából tehát a pápai enciklika a döntő pillanatban született meg. (IGNACIUK–KELLY, 2020. 165.)

⁶⁹ IGNACIUK–KELLY, 2020. 165. A szerzőpáros szerkesztette a *Medical History* folyóirat 2020-as, 64. évfolyamának teljes 2. számát, amelyben a fogamzásgátlás és katolicizmus kérdéskörét – különös tekintettel a *Humanae Vitae* enciklika hatástörténetére – öt (brazil, belga, lengyel, ír és ruandai) esettanulmányon keresztül ismerhetjük meg. További (holland, brit, belga, svájci, portugál, lengyel, olasz, spanyol, francia, ír, cseh, magyar) esettanulmányok olvashatók: HARRIS (ED.), 2018. A reprodukció jogok körüli heves lengyel viták kapcsán Michael Zok vizsgálta meg e kérdéskör előzményeit a kommunizmus időszakában. (ZOK, 2021. 357–381.)

⁷⁰ SOMFAI, 1975. 41–42.

⁷¹ SOMFAI, 1975. 44. Az enciklika keletkezéstörténetéről lásd még: SOMFAI, 1989. 836–842.

⁷² HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 303.

⁷³ HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 308.

osztrák morálteológus, Karl Hörmann meglátásait foglalták össze egy bécsi egyházi lap közleménye alapján. A pap a felelős szülői magatartást hozta fel az enciklika tanítása ellenében, amely szükség esetén lehetővé teszi azt a döntést, hogy a házastársak azt az utat válasszák, amellyel legkevésbé sértik meg a szeretetet. Idézték a teológusnak azt a reményét is, hogy a pápai hivatal finomítani fog majd álláspontján. Ehhez az osztrák lelkipásztorok, munkatársaik és a hívek véleményét el fogják juttatni az egyház főpásztorának.⁷⁴ A másik cikkben Doromby Károly azt a kérdést tárgyalta, hogy az enciklika kötelező lesz-e a lelkiismeretre nézve, hiszen több megkérdezett szakértő hangsúlyozta, hogy a pápa nevével fémmjelzett enciklika nem tekinthető tévedhetetlennek. A kijelentés után nem maradt el a vita, sőt néhány számmal később a lap az ellenvéleményt is leköszölte. A szerző Udvarhelyi Béla katolikus pap volt, aki szerint a pápa nem-*ex cathedra* kijelentéseit is követni kell.⁷⁵ Természetesen a válaszok sem maradtak el. Doromby saját reflexiója után Szennay Andrást, a korszak meghatározó teológusát kérte fel, hogy fejtse ki az álláspontját. Szennay is amellet érvelt, hogy az enciklika nem tévedhetetlen kijelentés és a hívek belső lelkiismeretének kulcsszerepe van. „*Ez a kötelességük akkor is, ha ez a meggyőződésük eltérne a pápa üzenetétől.*”⁷⁶

A Teológia progresszívebb irányt képviselői szerzői is a hívek lelkiismeretének szerepét hangsúlyozták, nyugat-európai és észak-amerikai teológusokat idézve: „*A rendelkezést tehát lelkiismeretben komolyan kell venni, de mindig a konkrét körülmények között értelmezni.*”⁷⁷ A Vigíliához hasonlóan a mesterséges eszközöket alkalmazó fogamzágatlás ellenzőinek érveit is megjelentették még ugyanabban a számban. Egy vidéki pap hosszú levelét adták közre, majd ahelyett, hogy egy tekintélyes teológus véleményére támaszkodtak volna, nyolc hétköznapi hívő hozzászólását közölték: egy vidéki paptanárt, egy hétgyerekes apát, egy 25 éves egyetemi hallgatót, egy fiatal papot, két négygyerekes családját, egy teológiai akadémiai tanárt és egy fővárosi lelkipásztort. Az olvasók tételesen, saját életükből merítve utasították el a vidéki pap magyarázatait.⁷⁸

Az Új Ember – noha három egymást követő héten is cikkezett az enciklikáról – sokkal óvatosabban bán(hat)ott a kritikákkal. 1968. augusztus 11-én tárgyilagosan ismertette az apostoli levél főbb megállapításait, majd egy héttel később lehozta a Vatikán lapjának, az *Osservatore Romanó*nak az enciklika mellett érvelő írását. Ugyanitt közölte az osztrák Actio Catholica és a bécsi König bíboros állásfoglalását is, amelyekben a hívek lelkiismeretének kérdését hangoztatták az illetékesek.⁷⁹ A következő héten azonban már újabb, az enciklika tanítása mellett érvelő, a hívek megnyugtatót szolgáló cikkel jelentkezett.⁸⁰ A téma a vita után is fel-fel bukkant még a lapban, hol a megengedőbb, hol a szigorúbb álláspontot képviselők tollából, az 1980-as évektől kezdődően pedig a természetes családtervezés módszerét népszerűsítették.

⁷⁴ DOROMBY, 1969. 687–699; D. K., 1969. 429.

⁷⁵ UDVARHELYI, 1970. 45; HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 310–311.

⁷⁶ SZENNYAY, 1970. 48; HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 310–311.

⁷⁷ N. N., 1968a. 101–109; HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 312.

⁷⁸ N. N., 1969. 117–125; HEIMANN–SZEGEDI, 2018. 312.

⁷⁹ N. N., 1968b. 2.

⁸⁰ RÉNARD, 1968. 1.

A hazai lapok mellett természetesen a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* is foglalkozott a témával. Somfai Béla jezsuita morálteológus 1975-ben közölt alapos és részletes elemzést, az egész enciklika keletkezésének körülményeit bemutatva és több (például kanadai, mexikói) püspökkari körlevelet idézve.⁸¹ Ezekben arra kérték a híveket, hogy amennyiben tudják, tartsák be a pápai irányelveket, de ha ez például a szülői felelősségvállalás elveivel, az édesanya egészségével, vagy a gyermek nevelésével ütközik és összeegyeztethetetlen, akkor az egyén lelkiismerete legyen a döntő. A jezsuita teológus külön is kiemelte cikkében, hogy a nyugati világ katolikusainak a többsége ezt a véleményt követi döntései során.⁸²

Nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy még a szűkre szabott keretek között működő magyar katolikus sajtóban is milyen komoly visszhangra talált a pápai körlevél. Ahogy Szennay András teológus fogalmazott: „*még nem volt olyan pápai enciklika, amelyik ilyen mértékű szenvedélyes és érzékeny reakciókat váltott ki*”.⁸³ A megjelent írások azt is jelzik, hogy az egyháznak voltak válasza az átlagember gyakorlati életproblémáira.⁸⁴ Ezúttal több is: egy, a zsinat előtti álláspontot konzerváló hivatalos álláspont, mellette pedig a számos egyházi vezető által képviselt megengedőbb, többségi vélemények. A hívek is kialakították saját álláspontjukat: túlhaladtak a *Humanae Vitae*-ben kifejtett erkölcsi állásponton. Az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi szociológiai felmérései azt mutatták, hogy a nyugati világban a házas katolikusok nagy többsége a családtervezésnek nem csupán a „megengedett” módszereit használta.⁸⁵ Hazai adataink nincsenek, de nincs okunk azt feltételezni, hogy nálunk ez másként alakult volna. Így, Tina Beattie-t idézve, a „*Humanae Vitae* évét követően szakadék keletkezett az egyház jelképes értelmei, jelentései, valamint a kulturális és társadalmi környezet között, amelyben a nők élnek”.⁸⁶

Összegzés

Az államszocializmus alatt megjelenő magyar nyelvű katolikus sajtótermékek áttekintése során tanulmányunkban három olyan kérdést helyeztünk fókuszba, amelyek a női életvilágok problémáit tematizálták: a munkavállalást, az abortuszt és a fogamzásgátlást. Nem került sor az ugyanitt megjelenő nők egyházi szerepvállalásáról és a női példaképekről szóló vélemények bemutatására. Mindez egyrészt azt jelzi, hogy az 1945 utáni katolikus sajtó a tudományos kutatás számára még számos lehetőséget rejt. Másrészt utal arra is, hogy még ha oly szűkösek is voltak az egyházi nyilvánosság lehetőségei, folyamatosan helyet kaptak bennük a nőket érintő dilemmák. Igaz, korántsem olyan intenzitással és gyakorisággal, mint a század első felében, de a politikai, társadalmi realitás keretei között a katolikus egyház próbált ezekben a kérdésekben is véleményt, sőt olykor bírálatokat,

⁸¹ SOMFAI, 1975. 36–55. Az enciklika 20 éves évfordulója alkalmából pedig a *Vigília* közölt hosszú cikket a morálteológussal: SOMFAI, 1989. 836–842.

⁸² SOMFAI, 1975. 55.

⁸³ SZENNAY, 1970. 48.

⁸⁴ GÁRDONYI, 2007. 131.

⁸⁵ SOMFAI, 1989. 842.

⁸⁶ BEATTIE, 2013.

javaslatokat megfogalmazni. Míg a női munkavállalás terén jórészt sikerült elfogadnia korábbi ideáljának (a nők a házioltár papnői) feladását és óvatos kritikákkal próbálta segíteni a nők helyzetének megváltoztatását, addig erkölcszociológiai kérdésekben kevesebb elmozdulás történt a korszakban. Több szinten (az egyházon belül, az egyházi tanításban és a hívek között) is megosztottá váltak az álláspontok. E tekintetben 1989 után sem (volt) tapasztalható érdemi előrelépés, sőt a véleménykülönbségek további kiéleződésének lehet(t)ünk tanúi, amit tovább mélyítettek a társadalmi nemek tudománya és a kortárs aktivizmus körül kibontakozó heves viták. Miközben napjainkban is sok vita övezi a reprodukció kérdését, a katolikus nyilvánosságban belül kevés teret kap az erről folytatott érdemi vita. Mintha konzerválódtak volna a II. Vatikáni Zsinat idején kialakított elképzelések, és rejtve maradnának az ettől eltérő vélemények. Azt is hozzá kell mindehhez tennünk, hogy hazai katolikus női teológusok hiányában és a feminizmus kutatóinak vallási jelenségek felé fordulása nélkül nincs szakértő és tudományos képviselő ezeknek a diskurzusoknak. E tekintetben tehát még számos teendő vár mindannyiunkra.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ADAMIK

2012 ADAMIK Mária: A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban. A gyesisdiskurzus, avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására. In: *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe – „Gendering Social Policy”*. Szerk.: Uő. Budapest, ELTE TáTK, 2012. 150–173.

ANDRÁS

1997 ANDRÁS Imre: Magyar nyelvű katolikus könyvkiadás (1945–1993). *Távlatok*, 34. (1997) 4. sz. 234–250.

BEATTIE

2013 BEATTIE, Tina: A teológusnők újraolvassák a II. Vatikáni zsinatot. A szent baldachin helyreállítása – elmélkedés az egyházi dokumentumok szimbolikus antropológiájáról a zsinattól a *Mulieris dignitatem* kezdetű apostoli levélíg. Ford.: RÁCZ Emőke. *Keresztény Szó*, (2013. június 1.)
(http://epa.oszk.hu/00900/00939/00151/EPA00939_kereszteny_szo_2013_06_1.html – Utolsó letöltés: 2022. május 4.)

BUDAI

1954 BUDAI Margit: A női pasztoráció problémái. *Katolikus Szemle*, 6. (1954) 2. sz. 76.

DOROMBY

1969 DOROMBY Károly: Egy évvel a *Humanae Vitae* megjelenése után. *Vigília*, 34. (1969) 10. sz. 687–699.

FEHÉR

1946 FEHÉR Mátyás: A magyar holnap szentje. *Új Ember*, 2. (1946. január 20.) 3. sz. 4.

FRAUHAMMER

- 2014 FRAUHAMMER Krisztina: Imakönyvek a katolikus lány- és nőnevelés szolgálatában a 19. és 20. század fordulóján. In: *A család egykor és ma*. Szerk.: BARNA Gábor – KISS Endre – GYÖNGYÖSI Orsolya. Szeged, Budapest, OR-ZSE – SZTE Néprajzi és Kulturális Anropológiai Tanszék Tanszék, 2014. 157–166.
- 2019 FRAUHAMMER Krisztina: Weibliche Schutzheilige als Identifikationsmodelle. In: *Patron Saints and Sainly Patronage in early Modern Central Europe*. Ed.: SKARPOVA, Marie et al. Prague, Trivium, 2019. 273–287.
- 2017 FRAUHAMMER, Krisztina: A test a Szentlélek temploma: Normaszegő szexualitás? In: *A normán innen és túl*. Szerk.: KOVÁCS Janka – KÖKÉNYESSY Zsófia – LÁSZLÓFI Viola. Budapest, ELTE BTK Történeti Kollégium, 2017. 227–247.
- 2016 FRAUHAMMER, Krisztina: Sexuality and Spirituality in 19th–20th-Century Hungarian Catholic Prayer Books. In: *Religion, Culture, Society 3. Yearbook of the MTA–SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Ed.: BARNA, Gábor – GYÖNGYÖSSY, Orsolya. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016. 9–24.
- 2015a FRAUHAMMER, Krisztina: Examples, Patterns, Models: The Prayer Book as a Source of Female Identification Models. In: *Religion, Culture, Society 2. Yearbook of the MTA–SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Ed.: BARNA, Gábor – GYÖNGYÖSSY, Orsolya. Szeged, MTA–SZTE Research Group for the Study of Religious Culture, 2015. 9–24.
- 2015b FRAUHAMMER, Krisztina: Nő, gender, vallás, spiritualitás. Új utak a kutatásban: gender szempontok a vallásantropológiában és a teológiában. *Társadalmi Nemek Tudomány Interdiszciplináris eFolyóirat*, 5. (2015) 1. sz. 83–96.

GÁRDONYI

- 2007 GÁRDONYI Máté: A katolikus teológiai útkeresés a szocializmus évtizedeiben. Egyházpolitika és teológia összefüggése. In: *Az 1945 utáni magyar katolikus egyház-történet új megközelítései*. Szerk.: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécs, PFH – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2007. 115–131.

HALÁSZ

- 1948a HALÁSZ Alexandra: A nő örök munkája. *Új Ember*, 4. (1948. augusztus 15.) 33. sz. 8.
- 1948b HALÁSZ Alexandra: A társadalom ellensége – a születésszabályozás. *Új Ember*, 4. (1948. április 18.) 16. sz. 3.
- 1957 HALÁSZ Alexandra: Korszerű kérdések a házasság körül. *Vigília*, 22. (1957) 5. sz. 310.

HARRIS (ED.)

- 2018 HARRIS, Alana (ed.): *The Schism of '68: Catholicism, Contraception and Humanae Vitae in Europe 1945–1975*. London, Palgrave Macmillan, 2018.

HITES

- 1958 HITES Kristóf: Születésszabályozás és erkölcsi rend. *Katolikus Szemle*, 10. (1958) 4. sz. 154–157.

IGNACIUK-KELLY

- 2020 IGNACIUK, Agata – KELLY, Laura: Catholicism and Contraception: A Transnational History. *Medical History*, 64. (2020) 2. sz. 163–172.

JAVORNICZKY

- 2021 Javorniczky István: *A magyarság és az egyház szolgálatában. Életútinterjú dr. Keresztes Sándorral*. S.a. r., szerk.: KERESZTES András. Budapest, METEM, 2021.

K.Z.

- 1972 K. Z.: Újabb demográfiai hullámvölgy. *Katolikus Szemle*, 24. (1972) 2. sz. 169–172.

K.GY.

- 1950 K.GY.: „Emberpusztítás vagy kenyérszaporítás.” *Új Ember*, 6. (1950. november 26.) 47. sz. 1.

KÉZAI

- 1947 KÉZAI Béla: A világháború vérvesztéseivel vetekszik a magzatgyilkolás áldozatainak évi száma. *Új Ember*, 3. (1947. augusztus 31.) 35. sz. 7–8.

KIPKE

- 2005 KIPKE Tamás: *Csak az első 60 év a nehéz?* (https://famiomagazin.hu/cikk/2005augusztusszeptember/csak_az_első_hatvan_ev_nehez/2/ - Utolsó letöltés: 2022. május 4.)

KOVÁCS

- 1963 KOVÁCS Zoltán: Népesedési földcsuszamlás Magyarországon. *Katolikus Szemle*, 15. (1963) 4. sz. 244–259.
- 1964 KOVÁCS Zoltán: A hazai népszaporodás kérdése. *Katolikus Szemle*, 16. (1964) 1. sz. 86–88.
- 1972a KOVÁCS Zoltán: Újabb demográfiai hullámvölgy. *Katolikus Szemle*, 24. (1972) 2. sz. 169–172.
- 1972b KOVÁCS Zoltán: Emberi személy a kollektív ipari társadalomban. *Katolikus Szemle*, 24. (1972) 3. sz. 236–254.

KÖRÖSI

- 2019 KÖRÖSI Zsuzsa: Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973. (1. rész). *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9. (2019) 2. sz. 1–22. (<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33883> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)
- 2020 KÖRÖSI Zsuzsa: Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973. (2. rész). *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 10. (2020) 2. sz. 99–133. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.2.99-133>

KUZMA-MARKOWSKA-IGNACIUK

- 2020 KUZMA-MARKOWSKA, Sylwia – IGNACIUK, Agata: Family Planning Advice in State-Socialist Poland, 1950s–80s: Local and Transnational Exchanges. *Medical History*, 64. (2020) 2. sz. 240–266.

Magyar Közlöny

- 1973 A Minisztertanács 1040/1973 (X.18.) számú határozata a népesedéspolitikai feladatokról. *Magyar Közlöny*, (1973. október 18.) 71. sz. 774–778.

Magyar Püspöki Kar

- 1956 Magyar Püspöki Kar: A püspöki kar körlevele a terhesség megszakításról. *Új Ember*, 12. (1956. október 21.) 43. sz. 1.

HEIMANN-SZEGEDI

- 2018 HEIMANN, Mary – SZEGEDI, Gábor: Catholicism Behind the Iron Curtain: Czechoslovak and Hungarian Responses to *Humanae Vitae*. In: *The Schism of '68: Catholicism, Contraception and Humanae Vitae in Europe 1945–1975*. Ed.: HARRIS, Alana. London, Palgrave Macmillan, 2018. 303–349.

N. N.

- 1946 N. N.: Ami egy svéd filmfelújítás magyar sikere mögött van. *Új Ember*, 2. (1946. július 28.) 30. sz. 10.
- 1949a N.N.: Anyák a családban. *Új Ember*, 21. (1949. május 22.) 21. sz. 2.
- 1949b N. N.: Megmentő út – a néphalálba? *Új Ember*, 5. (1949. július 03.) 27. sz. 3.
- 1967 N. N. Beköszöntő. *Teológia*, 1. (1967) 1. 3–4.
- 1968a N. N.: A házasság tegnap és ma. *Teológia*, 2. (1968.) 2. 101–109.
- 1968b N.N. Szabadság és méltóság. Az *Osservatore Romano* a pápai enciklikáról. *Új Ember*, 24. (1968. augusztus 18.) 33. sz. 1.
- 1969 N.N.: A negatív irányú születésszabályozás indokai. *Teológia*, 2. (1969) 117–25.
- [é. n.] N.N.: A Vigília története. (<https://vigilia.hu/index.php/a-vigilia-toertenete> – Utolsó letöltés: 2022. május 4.)

NYÍRI

- 1989 NYÍRI Tamás: 1989. Egyház a mai magyar társadalomban. *Katolikus Szemle*, 41. (1989) 2–3. sz. 154–156.

PALASIK

- 2005 PALASIK Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban. In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk.: PALASIK Mária – SIPOS Balázs. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 78–101.

PETŐ

- 2018 PETŐ Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.

PETŐ-SVÉGEL

- 2021 PETŐ Andrea – SVÉGEL Fanni: A háborús nemi erőszak és a nőgyógyász lobbi hatása a magyarországi születésszabályozási rendszerre. *Per Aspera Ad Astra*, 8. (2021) 1. sz. 50–70.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2021.08.01.03>

RÉNARD

- 1968 RÉNARD bíboros: a bátorság enciklikája. *Új Ember*, 24. (1968. augusztus 8.) 34. sz. 1.

ROSDY

- 1975 ROSDY Pál: Lelkitükör a nőév nőnapjára. *Új Ember*, 31. (1975. március 9.) 10. sz. 1.

SCHADT

- 2003 SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő” Nők az ötvenes években. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2003.
2005 SCHADT Mária: Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 1. (2005) 1. sz. 61–75.

SOHN-KRONTHALER

- 2016 SOHN-Kronthaler, Michaela: *Feminisierung oder (Re-)Maskulinisierung der Religion im 19. und 20. Jahrhundert? Forschungsbeiträge aus Christentum, Judentum und Islam*. Wien, Böhlau, 2016.

SOMFAI

- 1989 SOMFAI Béla: *Humanae Vitae*. Egy enciklika, amely megosztotta az egyházat. *Vigília*, 54. (1989) 11. sz. 836–842.
1975 SOMFAI Béla: Vita és fejlődés a mai katolikus erkölcsstanban. *Katolikus Szemle*, 27. (1975) 1–2. sz. 36–55.

SZABÓ

- 2005 SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest, Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, 2005.

SZIGETI

- 1966 SZIGETI Endre: Mennyire vasárnap – az asszonyok vasárnapja? *Új Ember*, 22. (1966. február 13.) 1. sz. 1.

TOMKA

- 2005 TOMKA Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

TÓTH

- 2008 TÓTH Eszter Zsófia: Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban. *Sic Itur ad Astra*, 58. (2008) 269–282.

- 2017 TÓTH Eszter Zsófia: Az infecundin: az első magyar fogamzásgátló és szexuális felvilágosítás. *Napi Történelmi Forrás*, (2017. augusztus 27.)
(https://ntf.hu/index.php/2017/08/27/az_infecundin_az_első_magyar_fogamzasgatló_es_a_szexuális_felvilágosítás – 2022. május 5.)
- 2018 TÓTH Eszter Zsófia: Az abortusz bizottság a szocialista időszakban. *Napi Történelmi Forrás*, (2018. április 2.)
(<https://ntf.hu/index.php/2018/04/02/az-abortusz-bizottság-a-szocialista-időszakban/> – Utolsó letöltés: 2022. május 5.)

UDVARHELYI

- 1970 UDVARHELYI Béla: Széljegyzetek Doromby Károlynak az „Egy évvel a *Humanae vitae* megjelenése után” című cikkéhez. *Vigília*, 35. (1970) 1. sz. 44–45.

VISONTAI-SZABÓ

- 2012 VISONTAI-SZABÓ Katalin: A családok védelme egykor és most. In: *Az állam és jog alapvető értékei a változó világban. Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola konferenciája*. Szerk.: VEREBÉLYI Imre. Győr, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2012. 218–232.

ZIMMERMANN

- 2012 ZIMMERMANN, Susan: A társadalmi-nemi (gender) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, 24. (2012) 96. sz. 103–131.
(https://www.eszmelet.hu/susan_zimmermann-a-tarsadalmi-nemi-gender-rezsím-es-küzdél – Utolsó letöltés: 2022. május 5.)

ZOK

- 2021 ZOK, MICHAEL: “To Maintain the Biological Substance of the Polish Nation”: Reproductive Rights as an Area of Conflict in Poland. *Hungarian Historical Review*, 10. (2021) 2. sz. 357–381.
(https://hunghist.org/images/Zok_doi.pdf – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)